

Л. А. Чернихкандидат психологічних наук, психолог-консультант
Центр психологічного консультування
м. Северодонецьк

ОБҐРУНТУВАННЯ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТОВАНОСТІ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті обґрунтоване створення структурно-функціональної моделі соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами. Виокремлено її складові частини (стресогенну, інтелектуально-особистісну та соціально-психологічну), а також компоненти кожного складника, визначено їх взаємозв'язок. Виявлено соціально-психологічні умови, завдяки яким соціальна адаптованість старших дошкільників із сенсорними та мовленнєвими порушеннями буде сформована. Надане визначення соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

Ключові слова: моделювання, модель соціальної адаптованості, структурно-функціональна модель, старші дошкільники з особливими потребами, складові частини моделі соціальної адаптованості, сенсорні та мовленнєві порушення.

Постановка проблеми. Проблема формування соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами є однією з актуальних проблем сьогодення, оскільки наявність порушення сенсорних і мовленнєвих функцій зумовлює перебудову функцій усіх відділів головного мозку й появу певних особливостей психічної діяльності. Дитині з особливими потребами потрібно докласти велику кількість зусиль, щоб ефективно пристосувати до соціуму свою психічну сферу, яка зазнає значних змін унаслідок порушень. Комплексний підхід до дослідження соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами має на меті враховувати психофізіологічні, психологічні, соціальні, соціально-психологічні, особистісні чинники, критерії соціальної адаптованості, механізми соціально-психологічної адаптації через дію та діяльність, спілкування, самосвідомість дитини. Дослідження соціальної адаптації як процесу, соціальної адаптованості як результату цього процесу дозволяє об'єднати різні впливи на особистість як внутрішніх, так і зовнішніх стимулів.

Було розглянуто процес формування соціальної адаптованості дитини дошкільного віку з особливими потребами у зв'язку з її соціальним контекстом життєдіяльності в працях сучасних дослідників. Визначено, що вагомий вплив на формування соціальної адаптованості дитини старшого дошкільного віку із сенсорними та мовленнєвими порушеннями має суспільство через прийняту в ньому систему цінностей, моральності, соціальні норми, атитюди тощо; сім'я, значущі дорослі, дошкільні установи через систему еталонів, зразки поведінки, ціннісні орієнтації, настановлення й переконання. Соціальні інститути стимулюють соціально схвалені форми поведінки,

що відображається на змістових психологічних параметрах соціальної адаптованості дітей з особливими потребами. Для врахування всіх компонентів, які включені до соціальної адаптованості дитини з особливими потребами, потрібно створити модель, у якій ці компоненти будуть знаходитися у взаємозв'язку й взаємозалежності.

Створюючи модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами, ми виходимо з функціонування організму дитини як біологічної істоти, розглядаючи її як гомеостатичну підсистему, і як особистості соціальної, з урахуванням соціальних зв'язків, особистісних особливостей, соціально-психологічних утворень (як гетеростатичну підсистему). У створенні моделі соціальної адаптованості використовувався макро- і мікропідхід, а також взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх чинників, які забезпечують стійкість функціонування соціальної адаптованості й особистості загалом у рамках системного підходу.

Щодо методу моделювання, то він має свої сильні й слабкі сторони. Серед переваг методу вчені виокремлюють прогностичність, проектованість заданого стану системи, орієнтацію на мету як модель результату тощо. До недоліків відносять надмірну спрощеність, яка може призвести до маскування важливих своєрідних особливостей і формулювання загальних висновків, що можуть бути позбавлені практичної, а іноді – і теоретичної цінності. У науковій літературі в трактуванні дефініції «модель», «моделювання» немає однозначного підходу. У одному випадку під «моделлю» мається на увазі характеристика типових завдань, в іншому – перелік видів діяльності. Модель у професійній сфері – це профіль компетенцій, сукупність завдань, умінь і навичок спеціаліста [1; 4].

У психологічній енциклопедії знаходимо, що моделювання (від. франц. – зразок) – це: 1) спосіб спрощеного дослідження психічних процесів і психічних станів особистості за допомогою їх реальних або ідеальних моделей. Під моделлю розуміють деяку систему об'єктів або знаків, яка відображає суттєві властивості оригіналу; 2) у теорії соціального наочіння А. Бандури модель – ситуація, у якій суб'єкт спостерігає модель поведінки, узятую за зразок, і намагається її відтворити. За допомогою моделювання відбувається соціалізація особистості [1]. В інших джерелах знаходимо, що під моделлю, мультимоделлю науковці розуміють штучно створений об'єкт у вигляді схеми, креслення, який аналогічний досліджуваному об'єкту й відображає в більш простому, зменшеному вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки й відношення між елементами досліджуваного об'єкта [3], а також знаки, індекси й об'єкти, що є репродукцією специфіко-квінтесенційних предикатів, ознаки моделі-оригіналу, предмета-оригіналу, суб'єкта-оригіналу для конкретної перевірки теоретико-істинних уявлень у різних сферах пізнання [2].

Мета статті – обґрунтувати структурно-функціональну модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу. У запропонованій моделі сутність соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами визначається рівнем соціального розвитку таких дітей і детермінується біологічними й соціально-психологічними компенсаторними можливостями, пов'язаними з порушеннями зору, слуху та мовлення. Соціальна адаптованість згідно з моделлю – це визначення рівноваги між дитиною з особливими потребами й середовищем, причому дитина в цьому процесі – не тільки активний перетворювач свого мікросоціуму з його системою цінностей, моральності, культури, особливостями спілкування, особистісними особливостями, змінами мотиваційної, вольової, емоційної, інтелектуальної сфер, а й суб'єкт впливу на соціальне оточення, соціум у більш широкому його розумінні, а також об'єкт виховання з боку сім'ї, значущих дорослих, соціальних інститутів.

Соціальний розвиток дитини дошкільного віку з особливими потребами – це багатокомпонентний конструкт, який включає культуру пізнання дорослих і дітей; соціальні емоції й мотиви налагодження міжособистісних відносин; етично цінні способи спілкування; повагу до себе й оточуючих; сформовані цінності, моральність, здатність до емпатії; відповідальність за свої вчинки; рівень розвитку мовлення й мовленнєвого спілкування тощо, що зумовлює його розгляд із системних позицій.

Композиція розміщення структурних складових частин така:

1) стресогенна складова частина: загальний адаптаційний синдром (стрес-реакція) – порушення зору, слуху, мовлення, за допомогою стресогенних чинників активує адаптаційні резерви та захисні психологічні механізми, задіюючи сценарії стресової поведінки, урахуваючи наслідки стресу, який спонукає дитину до формування соціально-психологічної адаптованості до стресу;

2) інтелектуально-особистісна складова частина, яка включає мотиваційний, інтелектуальний і особистісний чинники, що зумовлює формування психологічної готовності до школи, що є цілком очікуваним у старшому дошкільному віці;

3) соціально-психологічна складова частина, яка включає механізми соціально-психологічної адаптації до стрес-реакції, які діють, як і механізми соціалізації, через діяльність, спілкування, самосвідомість, формуючи соціальну адаптованість старших дошкільників з особливими потребами; об'єктивні й суб'єктивні критерії наявності чи відсутності соціальної адаптованості; чинники, які впливають на соціальну адаптованість дітей старшого дошкільного віку з порушенням функціонування сенсорів і мовленнєвими порушеннями.

Модель соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами буде функціонувати лише за певних соціально-психологічних умов, завдяки яким соціальна адаптованість старших дошкільників з особливими потребами буде сформована.

Отже, стресогенна складова частина, на яку діє загальний адаптаційний синдром, є пусковим механізмом, що спонукає дитину з особливими потребами до дії. По-перше, необхідно адаптуватися до нечіткого бачення, недостатнього слуху чи неспроможності розуміти й користуватися в повному обсязі мовними одиницями. По-друге, несприятливі умови соціуму зумовлюють необхідність реагувати на зміни, які відбуваються в оточенні дитини, що зумовлює підвищену тривожність і фіксацію тривоги, які проявляються в самосвідомості, емоційній, когнітивній сфері, дає психофізіологічні, поведінкові реакції, відбивається на спілкуванні й взаємовідносинах. Рівень адаптованості до стресу як реакції на дію стресорів залежить від таких компонентів: адаптаційних резервів дитини з особливими потребами; захисних психологічних механізмів, які в більшості неусвідомлювані; сценаріїв стресової поведінки по типу екстрапунітивності (тенденція реагувати на невдачі, фрустрацію проявом гніву стосовно інших і покладання провини на інших); інтропунітивності (реагування на невдачу, фрустрацію, коли гнів і обвинувачення спрямовуються на самого себе; внутрішнє фокусування емоції, часто переживається як почуття провини чи сорому); імпульсивності (схильність приписувати відповідальність за невдачі переважно зовнішнім обставинам і умовам).

Визначено, що соціально-психологічна складова частина містить об'єктивні (адекватна самооцінка, підтримка сім'ї, висока мотивація досягнень, високий рівень соціальної адаптованості, достатній рівень інтелектуального розвитку, комунікативність, комунікабельність, вольові властивості характеру (рішучість, цілеспрямованість, відповідальність, розсудливість та ін.), сформовані навички занять соціально корисною діяльністю) і суб'єктивні чинники (задоволеність дитячим садком, його персоналом; задоволеність сімейними стосунками; позитивний настрій; бажання вступати в комунікативний контакт і отримувати задоволення від спілкування, гри, праці тощо).

Інтелектуально-особистісна складова частина сформована за допомогою мотиваційного, інтелектуального й особистісного чинників, що становлять психологічну готовність до школи старших дошкільників з особливими потребами.

Мотиваційний чинник включає пізнавальні й соціальні мотиви учіння, позитивне ставлення до змісту діяльності учня; інтерес до розширення уявлень про навколишній світ, інтерес до занять (пізнавальний інтерес), інтерес до відображення уявлень у продуктивній діяльності й грі; рівень розвитку різних видів дитячої діяльності, гри; здатність до концентрації, витривалості; розвиток вольової сфери (довільної поведінки); активність, самостійність, відповідальність за доручену справу, працьовитість; спрямованість особистості (на себе, на діяльність, на спілкування); допитливість, бажання пізнання.

Інтелектуальний чинник містить розвиток пам'яті, мислення, сприйняття, уяви в грі, діяльності, навчанні; інтелектуальну активність, образні, просторові, кількісні уявлення; широту побутових знань і вмінь; навички вібраційного й тактильного орієнтування в просторі (характерно для незрячих і слабозорих дітей); навички слухо-зорового сприйняття звучної мови, читання з губ, розуміння зверненої мови (характерно для дітей із порушенням слуху та мовлення), навички тактильного розпізнавання рельєфних зображень, об'ємних предметів (характерно для незрячих і слабозорих дітей).

Особистісний чинник представлений такими складниками: розвиток соціальної поведінки; уміння й навички спілкування, комунікабельність, інтерес до спілкування; соціальна внутрішня позиція школяра: позитивне ставлення до взаємин із дітьми й учителями, визнання авторитету вчителя, готовність до виконання його завдань, виконання ролі учня; усвідомлення власних можливостей; позаситуативно-особистісна форма спілкування (потреба у взаєморозумінні й співпереживанні); соціальна роль у групі, самооцінка; розвиток емоційної сфери, стресостійкості, адаптованості до стресу; гендерна роль (усвідомлення своєї статі); культурно-гігієнічні навички.

Психофізіологічні складники психологічної готовності до школи старших дошкільників з особливими потребами включають рівень фізичного розвитку, рухової активності; розвиток тонкої моторики руки; уміння й навички спільної діяльності (гри, праці); уміння й навички зорово-моторної координації. Загальний адаптаційний синдром активує механізми соціально-психологічної адаптації, які діють через діяльність (гру, навчання, працю), спілкування та самосвідомість і її компоненти (самооцінку, образ Я, усвідомлення своєї тотожності, усвідомлення своїх психічних властивостей і якостей).

Критерії соціальної адаптованості, які входять у соціально-психологічну складову частину, поділяються на об'єктивні й суб'єктивні. До об'єктивних критеріїв входять такі складники: включеність у сумісну діяльність (ігрову, навчальну, трудову); соціально-побутова адаптованість (рівень розвитку навичок просторового та побутового орієнтування для незрячих і слабозорих, жестової та дактильної мови для дітей із вадами слуху, рівень розвитку понятійного мислення й невербальних засобів спілкування для дітей із тяжкими мовленнєвими порушеннями); соціальна ситуація розвитку, адекватна новоутворенням віку; рівень розвитку пізнавальної, емоційно-вольової, мотиваційно-потребової сфери; рівень розвитку провідної діяльності, моторної сфери; рівень розвитку особистісних рис: рівень сформованості соціально прийнятних рис характеру; цінностей, моральності, емпатії, соціокультурних конструктивів; самосвідомості (образу Я, самооцінки тощо); соціально-психологічна адаптованість (адапованість до взаємодії з іншими людьми в суспільстві). Суб'єктивні критерії соціальної адаптованості: провідний емоційний стан, емоційний фон настрою, рівень розвитку емоційного інтелекту; задоволеність сімейними стосунками та міжособистісними стосунками з однолітками; задоволеність виконуваною діяльністю та її результатами; самооцінка навичок соціально-побутової й соціально-психологічної адаптованості. При цьому соціальна адаптованість опосередкована індивідуально-типологічними особливостями особистості й біосоціальними й аномальними факторами (стать, вік, темперамент, характер, здібності, прояви зорового, слухового та мовленнєвого порушення; біологічні й соціально-психологічні компенсаторні можливості тощо). У якості критеріїв адаптованості розглядаються також і характеристики особистості, такі, як її спрямованість, ціннісні орієнтації, суспільна активність, відповідальність, уміння самостійно працювати, ділові та вольові якості, а також соціально-демографічні характеристики (стать, вік, освіта, наявність сім'ї тощо). Під час оцінювання ефективності адаптації з позиції суб'єктивного самопочуття дитини

виділяють такі внутрішні критерії: емоційне благополуччя дитини, суб'єктивна оцінка самопочуття, включеність у спілкування, у систему масової комунікації й ін.

Чинники, які впливають на соціальну адаптованість дітей старшого дошкільного віку з порушенням функціонування сенсорів і мовленнєвими порушеннями, представлені психофізіологічним чинником, психологічним, соціально-психологічним, соціальним і особистісним чинниками.

Психофізіологічний чинник представлений таким складниками: наявність часових і просторових уявлень, знання їх словесних позначень, розвиток тонкої моторики руки, загальний розвиток, наблизений до вікової норми, навички соціально-побутової адаптованості, підвищення стійкості організму до змін умов середовища, уміння самостійно працювати, загальна компетентність.

Психологічний чинник містить такі складники: інтелектуальні (пізнавальна активність, розвиток мовного слуху, уміння використовувати залишковий зір, об'єднувати зорове сприйняття зі слуховим сприйняттям, нюхом, дотиком, тактильним сприйняттям, допитливість, увага, уява, пам'ять, мислення, мовлення); емоційні (соціальні емоції, почуття й переживання, емоційне благополуччя дитини, відсутність стану фрустрації, емоційний фон настрою, розвиток соціальних емоцій, що сприяють налагодженню міжособистісних відносин, психоемоційна стабільність), мотиваційні (потреби в мовному спілкуванні, мотивація до спілкування й підтримання діалогів, інтерес і прагнення до пізнання, спрямованість особистості, мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, потреба у взаєморозумінні й співпереживанні, потреба в оволодінні новими уміннями й знаннями, прагнення до досягнень), вольові (управління своєю поведінкою, виконання правил або вимог вихователя, незалежність, наполегливість у досягненні поставленої мети, активність, відповідальність, самостійність, вольова регуляція поведінки й супідрядність мотивів), особистісні (характер, образ Я, самооцінка, прагнення до самоактуалізації, прагнення до компенсації й зверхкомпенсації власної неповноцінності, розвиток самопізнання), соціально-психологічні (мовленнєве спілкування, жестова та дактильна мова для дітей із вадами слуху, комунікативні якості, невербальні засоби спілкування для дітей із важкими мовленнєвими порушеннями, здатність підтримувати з людьми позитивні стосунки, товариськість, соціальні норми, ініціативність, тактовність, емпатія, здатність конструктивно, безконфліктно розв'язувати будь-які життєві проблеми, стилі виходу з конфліктів, розвиток комунікативної толерантності, моральність, базові цінності, орієнтації, адаптаційний потенціал, уміння сприймати й адекватно оцінювати себе й інших, соціальна роль, культура

спілкування, етично цінні способи спілкування; досвід соціальної взаємодії, рефлексія), соціальні (сформованість культурно-гігієнічних навичок, соціокультурні конструкти, соціальний розвиток, соціальні норми, звичаї, культура пізнання дорослих і дітей; культура поведінки, сприйняття соціального простору, суспільна активність, соціальна ситуація розвитку, адекватна новоутворенням віку; соціальне зростання, сім'я, батьки, брати, сестри, інші родичі, задоволеність сімейними стосунками, наставники, ровесники, стереотипи поведінки).

Чинники, які сприяють ефективності адаптації на фізіологічному рівні, являють собою підвищення стійкості організму до змін умов середовища, швидкість перебудови фізіологічних реакцій, функцій окремих органів і організму в цілому, що розширює межі існування й нормального функціонування.

Чинники, які сприяють соціальній адаптованості на психологічному рівні: достатність психічних ресурсів для задоволення актуальних потреб, відсутність стану фрустрації, адекватна й своєчасна перебудова використання психічних ресурсів відповідно до змін системи потреб людини.

Означені складники соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами мають функціонувати за соціально-психологічних умов, завдяки яким соціальна адаптованість старших дошкільників з особливими потребами буде сформована.

Серед умов найбільш значущими є сенситивність дошкільного віку для засвоєння суспільних норм, формування адаптивної поведінки, розвиток адаптаційних механізмів, включення дитини в різноманітні змістовні види діяльності, ефективна співпраця дошкільного навчального закладу з родиною, наявність і ціннісно-смісловне навантаження об'єкта адаптації, бажання діяти, бажання боротися за покращення здоров'я чи компенсацію цього становища певними видами зайнятості, достатнє спілкування зі спеціалістами-вчителями, якщо навчання організоване вдома, достатнє спілкування з ровесниками, участь у корисних суспільних справах, у груповій роботі, оприлюднення результатів індивідуальної роботи таких дітей, щоб вони повірили у свою повноцінність як особистості і як члена соціуму.

Висновки. Структурні складові частини соціальної адаптованості старших дошкільників з особливими потребами та їх змістові структурні елементи розглянуті нами в нерозривній єдності, рівень розвитку, рівень сформованості та рівень здатності яких можна оцінювати як показники міри сформованості окремих підсистем і соціально-психологічного феномена загалом.

Варто зазначити, що поділ виокремлених складових частин соціальної адаптованості старших дошкільників із порушенням зору, слуху, мовлення на структурні елементи дещо умовний, оскільки

один структурний елемент може входити до кількох складників, зокрема структурний елемент «соціально-психологічна адаптованість до стресу», який ми віднесли до складової частини механізмів соціальної адаптованості, також стосується інших складників моделі, але з меншою мірою зв'язку.

Спираючись на виділені структурні елементи моделі, можна визначити, що соціальна адаптованість старших дошкільників з особливими потребами – це властивість особистості, набута внаслідок реакції на психофізіологічні та соціально-психологічні стресогенні події, що допомагає засвоєнню соціокультурного простору, складові частини якої закладені в модель.

Література:

1. Психологічна енциклопедія: наук. видання / Автор-упорядник О. Степанов. К.: ВЦ «Академ-видав», 2006. 424 с. (Серія «Енциклопедія ерудита»).
2. Психологический словарь / авт.-сост. В. Копорулина, М. Смирнова, Н. Гордеева, Л. Балабанова; под общ. ред. Ю. Неймера. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. 640 с.
3. Словарь психолога-практика / сост. С. Головин. 2-е изд., перераб. и доп. Минск: Харвест, 2001. 976 с.
4. Штофф В. Моделирование и философия. М.; Л.: Наука, 1966. 302 с.

Черных Л. А. Обоснование структурно-функциональной модели социальной адаптированности старших дошкольников с особыми потребностями

В статье обосновано создание структурно-функциональной модели социальной адаптированности старших дошкольников с особыми потребностями. Выделены ее составляющие: стрессогенная, интеллектуально-личностная и социально-психологическая, а также компоненты каждой составляющей, определена их взаимосвязь. Выявлены социально-психологические условия, благодаря которым социальная адаптированность старших дошкольников с сенсорными и речевыми нарушениями будет сформирована. Дано определение социальной адаптированности старших дошкольников с особыми потребностями.

Ключевые слова: моделирование, модель социальной адаптации, структурно-функциональная модель, старшие дошкольники с особыми потребностями, составляющие модели социальной адаптированности, сенсорные и речевые нарушения.

Chernykh L. A. Substantiation of structural and functional model of social adaptation of senior preschooler with special needs

The article substantiates the creation of a structural-functional model of social adaptation of senior preschool children with special needs. Its components were distinguished: stressogenic, intellectual-personal and socio-psychological, as well as components of each component, their interconnection was determined. Socio-psychological conditions, due to which the social adaptation of senior preschool children with sensory and speech disorders will be formed, are revealed. The definition of social adaptation of senior preschool children with special needs was given.

Key words: modeling, model of social adaptation, structural-functional model, senior preschool children with special needs, components of social adaptation models, sensory and speech disorders.